

Борис Ярославович Ратич,

старший викладач кафедри педагогіки та психології Національної академії
Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького,
м. Хмельницький

СУТНІСТЬ, ЗМІСТ ТА СТРУКТУРА ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ ДО ЛІДЕРСТВА

У статті проаналізовано сутність та зміст готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до лідерства, охарактеризовано основні компоненти цієї професійно важливої властивості, зокрема мотиваційно-особистісний, когнітивно-професійний, процесуально-діяльнісний та емоційно-вольовий.

***Ключові слова:** готовність до лідерства, мотиваційно-особистісний, когнітивно-професійний, процесуально-діяльнісний та емоційно-вольовий компоненти.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Лідерство стосується неформального керівництва підлеглими, уміння впливати на них своїм прикладом, особистісними якостями. У наш час для виконання завдань з охорони кордону офіцери-прикордонники повинні знати суть лідерства, основні засоби налагодження ефективної взаємодії у прикордонному підрозділі. Це допоможе їм ефективно будувати свої горизонтальні й вертикальні неформальні взаємини в рамках прикордонного підрозділу. Саме тому сформованість у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до лідерства слід розглядати як важливу складову їх професіоналізму, передумовою успішного виконання завдань з охорони державного кордону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що проблема формування готовності до лідерства є важливим напрямком наукових досліджень. Класичними на сьогодні є теорії лідерства, розроблені такими дослідниками, як Р. Бейлз, Р. Стогділл, Ф. Фідлер, Г. Хомманс, а також напрацювання з проблем лідерства

та керівництва (І. Волков, Н. Жеребова, Р. Кричевський, Б. Паригін та ін.). У роботах Г. Альтманна, Дж. Бойетта та Дж. Бойетта, А. Зуба, Р. Кричевського, О. Пономарьова, О. Романовського, А. Сироснятнікова, В. Циби приділено велику увагу методологічним питанням щодо визначення понять «лідер», «лідерство», досліджено різні аспекти розвитку особистих властивостей і лідерських якостей в єдності з професійними навичками і вміннями.

Сьогодні проводиться також багато досліджень щодо вивчення особливостей формування лідерських якостей у представників різних професій. Зокрема динаміку неформального лідерства в навчальній групі досліджувала О. Василькова, психологічні особливості мотивації лідерства у підлітків – С. Походенко, формування лідерських якостей майбутніх учителів у позааудиторній діяльності – Н. Семченко, формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи – В. Ягоднікова.

Проблема формування готовності до лідерства майбутніх фахівців в системі їхньої професійної підготовки є актуальною для педагогіки та психології військової школи. Окремі аспекти навчання і виховання майбутніх офіцерів як лідерів розглядали у своїх роботах О. Барабаншиков, П. Городов, Д. Іщенко, О. Маклаков, В. Райко, В. Ягупов та ін. Зазначені дослідники поглибили розуміння сутності лідерства та його значення у життєдіяльності прикордонного підрозділу, проте безпосередньо не розглядали проблему формування готовності до лідерства майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі їхньої фахової підготовки.

Метою статті є розкриття сутності та особливостей змісту готовності до лідерства у майбутніх офіцерів-прикордонників.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психолого-педагогічній літературі поняття «готовність до діяльності» використовують насамперед для опису й прогнозування стану підготовленості людини до трудової діяльності. Проте щодо сутності поняття готовності вчені не мають однастайності. Загалом на сьогодні можна вести мову про кілька підходів до визначення поняття

«готовність», зокрема про особистісний, функціональний та особистісно-діяльнісний.

Дослідники К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Л. Виготський, І. Кон, О. Леонтєв, С. Максименко, В. Мерлін, С. Рубінштейн та ін. розглядають феномен готовності на особистісному рівні, визначаючи її як вияв індивідуально-особистісних якостей, обумовлених характером майбутньої діяльності. Так, наприклад, на думку А. Пуні, проблема готовності є психолого-педагогічною (психологічною – за предметом дослідження і педагогічною – за засобами формування) [9, с. 38]. У структурі готовності автор виділяє такі складові: вольові якості, спрямованість інтелектуальних процесів, спеціалізована спостережливість, творча уява, оптимальний рівень стенічних емоцій, гнучка увага, здатність до саморегуляції. А. Пуні розглядає готовність як вияв індивідуально-особистісних якостей, обумовлений характером майбутньої діяльності.

У свою чергу Є. Ільїн, М. Левітов, Л. Нерсисян, Д. Узнадзе та ін., використовуючи функціональний підхід, пов'язують готовність з працездатністю, передстартовою активізацією психічних функцій, умінням людини мобілізувати необхідні фізичні й психічні ресурси в діяльності. Зокрема М. Левітов розглядає її як тимчасову готовність і працездатність. Саму проблему готовності вчений пов'язує з більш широким особистісним контекстом та розглядає три чинники індивідуальної готовності до професійної діяльності: два психологічних (ставлення людини до цієї роботи, її трудова спрямованість у цій сфері та здібності до професії) і педагогічний (оволодіння знаннями, уміннями й навичками, необхідними для певної професії) [3].

Учені А. Деркач, М. Дьяченко, Л. Кандибович, Л. Орбан-Лембрик, В. Сластьонін та ін. на основі особистісно-діяльнісного підходу визначають готовність як цілісний вияв усіх сторін особистості, що дає їй можливість ефективно виконувати свої функції. На думку А. Деркача і Н. Кузьміної, готовність є цілісним виявом усіх сторін особистості, сукупністю пізнавальних, емоційних та мотиваційних компонентів. Учені М. Дьяченко й Л. Кандибович

трактують готовність як цілеспрямоване вираження особистості, стверджуючи, що вона формується під час професійної підготовки і є результатом усебічного розвитку особистості на основі вимог професійної діяльності [2, с. 38].

Загалом дослідники визначають готовність як складне, цілісне особистісне утворення, як активний стан особистості, як професійно-педагогічну спрямованість особистості, а також як інтегративну професійну якість. Це пов'язано з тим, що сам феномен готовності до лідерства відрізняється складністю, обумовленою, з одного боку, багатогранністю цього психічного утворення, з другого боку – розмаїтістю чинників, що впливають на процес її формування та вияву.

Саме тому готовність ми розглядаємо як поліструктурне утворення, що складається з багатьох структур, кожна з яких, у свою чергу, містить багато окремих складників, що перебувають в ієрархічних відношеннях один з одним. Структура є однією з істотних характеристик об'єкта, а пізнання структури об'єкта дозволяє розкрити його сутність. На основі цього готовність до лідерства ми розглядаємо як підсистему в структурі готовності курсантів до професійної діяльності та як соціально-психологічний феномен взаємодії особистості з об'єктивною реальністю.

Для нашого дослідження важливими є також погляди на структуру особистості К. Платонова. Дослідник виділяв у структурі особистості чотири підструктури: соціально зумовлену підструктуру спрямованості особистості, підструктуру досвіду, підструктуру психічних процесів та підструктуру біопсихічних властивостей особистості. Крім того, вчений розглядав і другий ряд – підструктури здібностей і характеру [6]. Відповідно до такого підходу, при визначенні сутності готовності офіцера-прикордонника до лідерства, як бачимо, важливо враховувати функціональні механізми психіки, типологічні властивості, відповідні здібності, її соціально-конкретні особливості їх вияву та ін.

У розробку поняття «готовність» зробили свій внесок і військові педагоги й психологи, зокрема, на думку В. Уліча, готовність до професійної діяльності як цілісний вияв особистості складається з п'яти компонентів:

психологічної готовності (спрямованість на професійну діяльність, установка на роботу);

науково-теоретичної готовності (необхідний обсяг психолого-педагогічних і спеціальних знань);

практичної готовності (професійно-педагогічні уміння і навички);

психофізіологічної готовності (відповідні передумови для оволодіння професійною діяльністю, сформованість професійно значущих якостей особистості);

фізичної готовності (відповідність стану здоров'я та фізичного розвитку вимогам професійної діяльності, професійна працездатність) [9, с. 42–43].

У свою чергу наприклад, А. Видай, визначаючи готовність як інтегральне особистісне утворення, зазначає, що вона охоплює адекватні знання, уміння, навички, а також комплекс індивідуально-психологічних особливостей, які обумовлюють ефективність лідерської діяльності [1, с. 47].

Учений М. Маслянов у готовності курсантів до лідерства як цілісній властивості особистості виокремлює систему психологічних знань про специфіку управлінської діяльності, лідерської поведінки, систему професійних знань, що забезпечують творчу професійну діяльність, і систему ціннісно-емоційних відносин в індивідуально значимих ситуаціях з індивідуально значимим соціальним оточенням [5, с. 9–10].

Дослідники М. Дьяченко й Л. Кандибович до структури психологічної готовності включають позитивне ставлення до діяльності, професії; адекватні вимогам діяльності риси характеру, здібності, темперамент, мотивацію; необхідні знання, навички, уміння; стійкість професійно важливих сприйняття, уваги, мислення, емоційних і вольових процесів [2, с. 175].

Загалом в структурі готовності до лідерства вчені виокремлюють мотиваційний компонент (спрямованість особистості), особистісний (здібності

та лідерські якості), когнітивний (психологічні й професійні знання), діяльнісний (система вмінь і навичок лідерської поведінки) та емоційно-вольовий (система ціннісно-емоційних відносин).

У всіх цих випадках, як бачимо, склад готовності до майбутньої діяльності учені пов'язують з характером й змістом самої діяльності. З огляду на це психологічну й професійну готовність курсантів до лідерства можна визначити як систему компонентів, якостей особистості майбутнього фахівця-професіонала, що забезпечують виконання ним функцій лідера у прикордонному підрозділі.

Далі для уточнення компонентів готовності майбутнього офіцера-прикордонника до лідерства важливо брати до уваги і специфіку його професійної діяльності. Ураховуючи психологічні погляди на структуру особистості, методологічні трактування категорії готовності, виділені дослідниками якості особистості фахівця, складовими структури готовності до лідерства ми виокремлюємо ті, що стосуються кількох сфер особистості, зокрема мотиваційної сфери, сфери знань і досвіду, а також сфери емоцій та вольової регуляції.

Зокрема за К. Платоновим, В. М'ясищевим і В. Мерліним, у цьому випадку насамперед важливо враховувати спрямованість особистості, систему ставлень особистості, що визначають зв'язки офіцера-прикордонника з різними сторонами об'єктивної дійсності та виражають, з одного боку, його внутрішній досвід, а з іншого боку – спрямовують його дії й переживання. Це означає, що офіцер у своїй діяльності й особливо в міжособистісному регулюванні діє вибірково на основі особистісних установок і необхідності підтримувати зв'язки з макро й мікросередовищем. У цьому випадку спрямованість офіцера визначає і весь характер його діяльності. Окрім цього, має значення і мета досягнення офіцером становища лідера в колективі. Це положення підтверджується й у твердженнях учених, які звертають увагу на те, що лідер може з'явитися тільки тоді, коли особистість сама захоче зайняти це становище в колективі. Зокрема С. Самигін і Л. Столяренко в «Психології управління»

пишуть: «Лідер не тільки спрямовує й веде своїх послідовників, але й хоче вести їх за собою» [8, с. 166].

Саме тому першим компонентом «готовності до лідерства» ми виділяємо *мотиваційно-особистісний*, розглядаючи його як системотвірний, що визначає мету і характер діяльності офіцера-прикордонника. Мотиваційно-особистісний компонент передбачає глибоке розуміння й усвідомлення державного значення й важливості завдань ДПСУ, позитивне ставлення до професії, свідоме прагнення зайняти становище лідера у прикордонному колективі для забезпечення високої ефективності вирішення оперативно-службових завдань з охорони кордону. Цей компонент стосується розуміння майбутніми офіцерами-прикордонниками необхідності оволодіння знаннями про управління та лідерство, про вияв себе в професійній діяльності як лідера. Він також охоплює інтерес до питань управлінської діяльності та лідерства як необхідної умови ефективного виконання завдань з охорони кордону, прагнення до набуття знань про управлінську діяльність із метою підготовки до неї, про теорію й практику управління з метою вироблення власного стилю, а також позитивне емоційне налаштування до лідерства, прагнення бути першим у навчанні з метою зайняти більш високий ранг у групі за підсумками навчання та ін.

До цього компонента ми також зараховуємо функціональні механізми психіки, які є початковою ланкою в системі готовності до лідерства, фундаментом формування відповідних психічних якостей і станів людини. Насамперед серед функціональних механізмів психіки в офіцера-прикордонника слід виокремити адекватне сприйняття обстановки, розвинуте мислення, багате професійне мовлення, пам'ять, а також вищий рівень саморегуляції («Я»).

У свою чергу когнітивно-професійний компонент у нашому випадку стосується сформованості відповідного уявлення про вимоги майбутньої оперативно-службової діяльності, уміння мобілізувати свої знання й уміння для згуртування прикордонного колективу і вирішення завдань з охорони кордону. Зазначений компонент охоплює загальні уявлення курсантів про

теорію й практику управління, про управлінську діяльність офіцера-прикордонника. Він стосується також знань щодо сутності лідерства як феномену суспільного життя, його значення при організації завдань з охорони кордону та вплив на морально-психологічний клімат у прикордонному підрозділі, знання засобів впливу на підлеглих у різних умовах оперативно-службової діяльності та розуміння можливостей офіційного керівництва й неофіційного лідерства у встановленні відповідних службово-ділових відносин.

Наступний компонент – процесуально-діяльнісний – стосується сфери досвіду особистості. Філософ М. Каган визначає досвід особистості з урахуванням таких його базових компонентів, які в педагогіці розглядають як основні сторони виховання (у вузькому сенсі): морального, розумового, трудового, комунікативного, естетичного й фізичного. На думку В. Ледньова, досвід особистості складається з кількох підсистем і компонентів: по-перше, якості особистості, що інваріантні предметній специфіці діяльності (пізнавальні, комунікативні, трудові якості), по-друге, досвід особистості, що диференціюється за психологічною ознакою (знання, уміння, навички), по-третє, досвід особистості, що диференціюється за ступенем спільності її видів (загальна чи спеціальна освіта), по-четверте, досвід особистості, що диференціюється за ознакою творчості (репродуктивна, творча діяльність) [4].

Відповідно до цього до зазначеного компонента готовності до лідерства ми насамперед зарахуємо професійні уміння офіцера-прикордонника, зокрема теоретичну і практичну підготовленість, професіоналізм, системне бачення діяльності з охорони державного кордону, а також адаптивність, прогностичність, володіння методами керівництва колективом. Важливе значення має також уміння офіцера-прикордонника правильно організовувати діяльність прикордонного колективу при вирішенні оперативно-службових завдань, уміння розуміти, оцінювати й позитивно змінювати мотивацію підлеглих. Сюди також слід зараховувати уміння, пов'язані з організацією відповідної взаємодії та використання відповідних засобів впливу на інших людей. Це насамперед уміння встановлювати товариські стосунки з

товаришами й службово-ділові відносини з командирами, уміння відстоювати особисту позицію й позиції групи в міжгрупових відносинах; використання методів впливу на інших на основі особистісного авторитету, уміння переконувати для підтримки свого авторитету, уміння коригувати свою поведінку й оцінку дій групи у внутрішньогрупових відносинах і у відносинах з керівництвом, а також уміння вирішувати міжособистісні конфлікти.

Окрім цього, до процесуально-діяльнісного компонента, за М. Каганом і В. Ледньовим, ми зараховуємо і лідерські якості. Опираючись на думку Л. Уманського, ми вважаємо, що для офіцера-прикордонника важливими є такі загальні особистісні якості особистості, як практичність, глибина розуму, товариськість, активність, ініціативність, наполегливість, витримка, працездатність, спостережливість, організованість, дисциплінованість, хоробрість, відповідальність, вимогливість та критичність, а також здібність до організаторської діяльності [1, с. 15–16].

При визначенні наступного компонента готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до лідерства ми враховували те, що лідерство залежить не тільки від особистісного потенціалу особистості, але й і від індивідуально значимого соціального оточення. Це пов'язано з тим, що процес лідерства й сам статус лідера за своєю суттю можливий тільки в результаті взаємодії офіцера-прикордонника зі своїми підлеглими (послідовниками). Рівень цієї взаємодії залежить від продуктивності ціннісного обміну між ними, від того, наскільки офіцер зможе переконати підлеглих у важливості тих чи інших цінностей, наскільки персонал зможе прийняти і визначити ці цінності.

У цьому випадку визначальним є вплив специфіки професійної діяльності. Відповідно до керівних документів [7], діяльність з охорони державного кордону – це безперервні, активні, погоджені й взаємозалежні щодо місця й часу дії на державному кордоні, у прикордонних районах, зонах відповідальності й у пунктах перепуску через кордон. Це узгоджені щодо мети, місця й часу дії, оперативні та режимні заходи, проведені з метою своєчасного виявлення й припинення порушень державного кордону і його режиму, а також

прикордонного режиму й режиму в пунктах перепуску через державний кордон. За всіх зазначених умов випадках офіцер-прикордонник повинен організувати роботу підпорядкованого підрозділу через налагодження міжособистісної взаємодії.

Очевидним є те, що усі завдання оперативно-службової діяльності офіцер-прикордонник може успішно виконати за умови не тільки прийняття їх як індивідуально значимих, але й постійної роботи із закріплення такого розуміння у всього персоналу прикордонних підрозділів. Тільки у такому випадку офіцера може бути справжнім лідером прикордонного колективу.

При цьому необхідно зазначити, що офіцер як керівник не вибирає своїх підлеглих, не вибирає військового колективу, проте для виконання оперативно-службових завдань він повинен сформувати колектив однодумців, визнати за ними право бути значимими в конкретній справі із захисту кордону Батьківщини. Оскільки ця мета діяльності важлива й для самого офіцера, то можна стверджувати, що формування індивідуально значимого соціального оточення, визнання за членами прикордонного колективу їх значимості, є важливою основою для заняття офіцером становища лідера в колективі.

В усіх цих випадках має значення здатність офіцера-прикордонника налагоджувати продуктивні міжособистісні взаємини, уміння організувати та стимулювати діяльність підлеглих, враховувати їх індивідуальні особливості, вимогливість, гнучкість у стосунках з людьми, толерантність, здатність викликати повагу і довіру. З огляду на це можна стверджувати, що емоційно-вольовий компонент стосується умінь офіцера-прикордонника налагоджувати міжособистісну взаємодію з підлеглими, уміло регулюючи при цьому свій емоційний стан.

Висновки та перспективами подальших наукових досліджень у даному напрямку. З урахуванням психологічних поглядів на структуру особистості, методологічних трактувань категорії готовності, основними компонентами готовності до лідерства майбутніх офіцерів-прикордонників можна назвати мотиваційно-особистісний, когнітивно-професійний,

процесуально-діяльнісний та емоційно-вольовий, а готовність майбутніх офіцерів-прикордонників до лідерства трактувати як професійно важливу особистісну властивість, що забезпечує здійснення владних повноважень, організацію спільної діяльності й регуляцію відносин у прикордонному підрозділі на основі особистісного впливу й ціннісного обміну та складається з мотиваційно-особистісного, когнітивно-професійного, процесуально-діяльнісного й емоційно-вольового компонентів. Перспективами подальших досліджень є визначення діагностичного інструментарію для з'ясування стану сформованості готовності до лідерства у майбутніх офіцерів-прикордонників.

Список використаної літератури

1. Видай, А. Ю. Формування лідерської спрямованості особистості майбутнього офіцера ЗС України : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / А. Ю. Видай. – Київ, 2002. – 196 с.
2. Дьяченко, М. И. Психология высшей школы / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : Изд-во БГУ, 1981. – 383 с.
3. Левитов, Н. Д. Психология труда / Н. Д. Левитов. – М. : Гос. учеб.-педагогич. издательство, 1963. – 339 с.
4. Леднев, В. С. Содержание образования: сущность, структура, перспективы / В. С. Леднев. – 2-е изд., перераб. – М. : Высшая школа, 1991. – 360 с.
5. Маслянов, Н. Н. Психолого-педагогические условия развития готовности курсантов к лидерству : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Н. Н. Маслянов. – Калининград., 2001. – 162 с.
6. Платонов, Ю. П. Психология коллективной деятельности : Теор.-методол. аспект / Ю. П. Платонов. – Л. : ЛГУ, 1990. – 181 с.
7. Про Державну прикордонну службу України [Електронний ресурс] : Закон України від 4 берез. 2003 р. № 661-IV // Комп'ютерна інформаційно-правова система «Ліга». – Адреса в системі «Інтернет» : www.liga.net.
8. Самыгин, С. И. Психология управления : учебное пособие / С. И. Самыгин, Л. Д. Столяренко. – Ростов н/Д: Изд-во «Феникс», 1997. – 509 с.
9. Уліч, В. Л. Педагогічні умови формування готовності майбутніх офіцерів до управлінської діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / В. Л. Уліч. –

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Діденко О. В.

Стаття надійшла до редакції 7.04.2015

Ратич Б. Я. Сущность, содержание и структура готовности будущих офицеров-пограничников к лидерству

В статье проанализированы сущность и содержание готовности будущих офицеров-пограничников к лидерству, охарактеризированы основные компоненты этого профессионально важного свойства, в частности мотивационно-личностный, когнитивно-профессиональный, процессуально-деятельностный и эмоционально-волевой.

Ключевые слова: *готовность к лидерству, мотивационно-личностный, когнитивно-профессиональный, процессуально-деятельностный и эмоционально-волевой компоненты.*

Ratysh B. Ya. The essence, content and structure of readiness of future officers- borderguards for leadership

The article deals with various aspects of investigation of problem of leadership. It has been grounded the essence and features, content of readiness to leadership of future officers-border guards. The author argues that the formation of future officers-border readiness for leadership is an important part of their professionalism, background to the successful performance of the tasks of protection of the state border. Readiness of future officers-border guards to leadership has been interpreted as professionally important personal property that ensures the implementation of power, organization of joint activities and regulation of relations in border unit based on personal influence and values exchange.

Considering the psychological view on structure of personality, methodological interpretation of the category of readiness, qualities of personality marked by researchers, composite structures of readiness to leadership the author singled out those relating to several areas of the personality, especially motivational sphere, the sphere of knowledge and experience, and the sphere of emotions and volitional regulation. The author has described in detail all the components of readiness for leadership, firstly motivational and personal component (covers deep understanding and awareness of the state value and importance of tasks of SBGS, positive attitude to the profession, conscious desire to take the situation of leader in the border team for high efficiency of solution of operational and service tasks of border protection), cognitive-professional (covers general ideas of cadets about the theory and practice of management, the management activity of officer-border guard, knowledge of the essence of leadership as a phenomenon of social life, its importance in the organization of tasks of border problems and the impact on the moral and psychological climate in border unit, knowledge of influence over subordinates in different conditions of operational and service activity and understanding of the

opportunities of formal and informal leadership in establishing appropriate service and business relationships), process and activity (covers the scope of individual experience, especially professional ability of officer-border guard, his theoretical and practical preparedness, professionalism, systemic vision of the state border protection and adaptability, predictability, possession of collective methods of leadership of group, ability of officer-border guard to organize properly the activity of border staff in solving operational and service tasks, the ability to understand, evaluate and positively change the motivation of subordinates) and emotional and volitional (border guard officer's ability to establish productive interpersonal relationships, ability to organize and stimulate the activity of subordinates, take into account their individual characteristics, flexibility in dealing with people, tolerance, the ability to have respect and trust) components.

Keywords: *readiness for leadership, officers-border guards, motivational and personal, cognitive-professional, procedural and activity, emotional and willing components.*